

Всесвітнє наукове ноосферно-онтологічне товариство (ВННОТ, Харків, Україна)
World Scientific Noosphere-Ontological Society (WSNOS, Boston, USA)
Weltwissenschaftliche Noosphäre-Ontologische Gesellschaft (WNOG, Köln, Bundesrepublik Deutschland)
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (Запоріжжя, Україна)
Громадська організація «Фонд розвитку науки та освіти «ІНТЕЛЕКТ» (Харків, Україна)
НДВП «Інтелект-Експрес-Капітал» (Харків, Україна)

ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ і НАВЧАННЯ МОЛОДІ в ХХІ СТОЛІТТІ

*Монографія
за загальною редакцією О. М. Хвостиченка*

SPIRITUAL and INTELLECTUAL UPBRINGING and TEACHING of YOUTH in the XXI CENTURY

Monograph edited by O. Khvostychenko

GEISTIGE und INTELLEKTUELLE ERZIEHUNG und AUSBILDUNG der JUGEND im XXI JAHRHUNDERT

Monographie herausgegeben von O. Khvostychenko



Харків – Boston – Köln

2026



ЗМІСТ

Склад редакційної колегії	5
Передмова	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ	9
Глава 1. Про складові змістовної цілісності духовно-інтелектуальної освіти у XXI столітті. <i>Жуковський А. П., Хвостиченко О. М.</i>	10
Глава 2. Формування переконань в системі духовно-інтелектуального виховання та навчання. <i>Хвостиченко О. М., Трусей Л. Г.</i>	17
Глава 3. Самосвідомість, стан усвідомлення як фундаментальний чинник здоров'я людини. <i>Вознюк О. В., Рибалка В. В.</i>	25
Глава 4. Діти нової свідомості: їх особливості та концептуальні засади освітнього процесу з ними. <i>Степанюк А. В., Бак В. Ф.</i>	35
Глава 5. Розвиток емпатії та рефлексії як фундаментальних компетентностей духовно-інтелектуального виховання. <i>Файн А. В., Боровисюк Т. В.</i>	48
Глава 6. Етичні засади духовно-інтелектуального виховання як чинник формування культури безпеки життєдіяльності. <i>Іванова О. В.</i>	53
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ	58
Глава 7. Цифрові технології як засіб формування критичного мислення та медіаграмотності студентів. <i>Пищик О. В.</i>	59
Глава 8. Цифрова культура студента-медика: наукова комунікація та профілактика кібербулінгу в освітньому середовищі. <i>Ястребова О. С.</i>	66
Глава 9. Педагогічні умови розвитку професійних і духовно-інтелектуальних компетентностей здобувачів медичної освіти. <i>Гузун О. В., Гузун С. А., Коновалова Н. В., Ковтун О. В.</i>	81
Глава 10. Професійне визначення здобувачів вищої освіти і лікарів-інтернів в умовах подолання конфліктуючої реальності. <i>Коновалова Н. В., Гузун О. В., Гузун С. А., Ковтун О. В.</i>	88
Глава 11. Бондарівське болото як соціоприродний простір для духовно-інтелектуального виховання молоді. <i>Мехед О. Б., Рей Н. М.</i>	96
Глава 12. Духовна культура і професійна ідентичність у контексті сучасних соціокультурних процесів XXI століття. <i>Сторожук А. І., Каплична Л. О.</i>	102
Глава 13. Релігійний туризм як механізм підтримки духовно-інтелектуальних процесів виховання у сучасному соціумі. <i>Худавердієва В. А.</i>	108
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА АКМЕОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ	135
Глава 14. Психологічні особливості соціальної відповідальності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти. <i>Пахомов І. В.</i>	136
Глава 15. Лідерство і психологічна підтримка як чинники формування гармонійної особистості. <i>Паламаренко Я. В.</i>	151

Глава 16. Акмеологічні ідеї Григорія Сковороди як основа духовно-інтелектуального виховання щасливої людини у ХХІ столітті. <i>Бушнов В. В., Кривич А. І.</i>	159
Глава 17. Мистецьке осмислення травматичної історії як засіб духовно-інтелектуального виховання. <i>Сморжевська О. О.</i>	165
РОЗДІЛ IV. ІСТОРИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ.....	172
Глава 18. Педагогічна спадщина української інтелігенції середини ХІХ століття як джерело ідей духовно-інтелектуального сімейного виховання дітей ХХІ століття. <i>Фальченко В. І.</i>	173
Глава 19. Формування та розвиток системи світської середньої освіти Харкова (друга половина ХVІІІ — перша чверть ХІХ ст.). <i>Баличева Л. В.</i>	179
Глава 20. Проблеми культурної адаптації та інтеграції дітей українських біженців від війни у польських школах (2022-2025). <i>Свинаренко Н. О.</i>	187
РОЗДІЛ V. ПРАКТИКА ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ.....	194
Глава 21. Формування креативного людського потенціалу розвитку інтегральної громади Людяності 5.0 (на прикладі Валківської МТГ). <i>Кривич А. І., Олійник В. М., Підвисоцький В. Г.</i>	195
Глава 22. Духовно-моральні основи навчання і виховання дітей дошкільного віку: теорія і практика в умовах сучасних викликів. <i>Шулигіна Р. А., Агіляр Туклер В. В.</i>	201
Глава 23. Формування навичок здорового способу життя молодших школярів на інтегрованих уроках фізичного виховання та курсу «Я досліджую світ». <i>Ночовна Н. В., Приходько П. М., Мошак І. Л.</i>	208
Глава 24. Музика як маркер громадянської ідентичності студентської молоді. <i>Дідук І. А.</i>	211
Глава 25. Елементи духовно-інтелектуального навчання і виховання в освітній діяльності педагога і здобувачів позашкільної освіти. <i>Алатищенко М. А.</i>	214

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

«ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ МОЛОДІ В ХХІ СТОЛІТТІ»

ISSN 2708-4809

Щорічний міжнародний рецензуємий збірник наукових праць
Видається з 2019 року

У збірнику розглядаються ціннісні орієнтири духовно-інтелектуального виховання, теоретичні основи та методологія розвитку духовно-інтелектуальних якостей особистості, особистісні та соціальні детермінанти духовно-інтелектуального виховання та навчання у системі безперервної освіти, аналізуються психологічні, історичні та порівняльні аспекти в теорії та практиці духовно-інтелектуального виховання та навчання. Наголошується на практичній значущості розвитку духовно-інтелектуального потенціалу суб'єктів освітнього процесу. Розраховано на вчених, педагогів, методистів, управлінців, здобувачів різного рівня вищої освіти, громадську спільноту, батьків.

Загальні відомості

ISSN: 2708-4809 (Online).

ISSN title: Spiritual-intellectual upbringing and teaching of youth in the 21st century.

Abbreviated key title: SIUTY.

DOI: 10.58962/2708-4809.SIUTY.2026.

Ліцензія відкритого доступу: Международная лицензия Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0.

Форма видання: онлайн журнал, що рецензується.

Заснований: 2019 рік.

Країна видання: Україна.

Періодичність: щорічно.

Мови видання: англійська, німецька, українська.

Тип видання: науковий журнал.

Наукова область: міждисциплінарний (філософія, педагогіка, психологія тощо).

Цільова аудиторія: студенти, магістри, аспіранти, здобувачі, кандидати та доктори наук, дослідники, викладачі.

Зміст: оригінальні наукові дослідження і оглядові статті.

Індексується в: IndexCopernicus, GoogleScholar,

Розміщується в: IndexCopernicus, GoogleScholar, Scilit, WSNOS

Видавництво: © ТОВ «НДВП «Інтелект-Експрес-Капітал», м. Харків, Україна, виконавчий директор
Синьов Олексій Сергійович.

Редакція: Всесвітнє наукове ноосферно-онтологічне товариство, м. Харків, Україна,
zbirnikdivo21@gmail.com.

Головний редактор: Хвостиченко Олександр Миколайович, syshan4@gmail.com.

Заступник головного редактора: Сердюк Олександр Дмитрович.

Редакційна колегія: голова — Бабич Валерій Петрович, члени — понад 20 докторів наук, професорів,
академіків, видатних вчених.

Експертна рада.

<https://journal.world-ontology.org/>

УДК: [94:37](477.54)»1764/18»

Глава 19

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ СВІТСЬКОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ХАРКОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX СТ.) FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF SECULAR SECONDARY EDUCATION IN KHARKIV (THE SECOND HALF OF THE 18TH — THE FIRST QUARTER OF THE 19TH CENTURY)

Баличева Л. В.кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української філології та історії,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-5960-0997**Balycheva L. V.**PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of Department of Ukrainian Philology and History,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

В статті досліджується процес трансформації системи світської середньої освіти в Харкові з часу повалення гетьманської влади у 1764 році до початку 30-х років XIX століття, коли реакційна політика Російського царату почала утискати автономії навчальних закладів. Виокремлено чотири етапи у розвитку мережі світської середньої освіти та тенденції, що призвели до суттєвих зрушень. В цей період царський уряд впроваджував низку реформ в освітній сфері, які поступово руйнували національний характер освіти та покроково інтегрували навчальні заклади Харкова до загальноросійської системи. Дається характеристика політики царського уряду в сфері освіти.

Висвітлюються соціально-економічні та суспільно-політичні обставини трансформації світської середньої освіти, хід освітніх реформ, їх основні напрями та результати.

Розкривається вплив державної політики, громадських добродійних організацій, Харківського університету, харківської еліти, викладачів на процеси, що відбувалися в сфері середньої освіти, та результати її розвитку. Крім державної мережі світських середніх навчальних закладів в той час починала зароджуватися і приватна середня освіта. Визначними для заснування та відкриття приватних пансіонів та дівочих інститутів були кроки, що належали передовій інтелігенції міста, яка активно розширювала мережу освітніх закладів та фінансувала їх. В цьому контексті проаналізовано проблеми розвитку жіночої та приватної освіти. Досліджується вплив товариства добродійності на фінансування та удосконалення матеріальної бази приватних навчальних закладів.

Висвітлюється динаміка зростання навчальних закладів середньої ланки, їх основні типи, аналізуються навчальні програми, виховний процес, матеріально-технічне забезпечення. Виокремлюються досягнення та недоліки тогочасної системи світської середньої освіти.

Трансформації, що відбулися в системі світської середньої освіти, цілком відповідали потребам часу. Вони сприяли збільшенню кількості навчальних закладів та їх різновидів. На жаль, середня освіта втрачала свою самобутність, поглиблювалася її становість та русифікація.

Ключові слова: світська середня освіта, освітні реформи, система управління освітою, гімназія, інститут шляхетних дівчат, пансіон, добродійність.

The article examines the process of transformation of the system of secular secondary education in Kharkiv from the time of the overthrow of the Hetmanate in 1764 to the beginning of the 1830s, when the reactionary policy of the Russian Tsardom began to oppress the autonomy of educational institutions. Four stages in the development of the network of secular secondary education and trends that led to significant changes are identified. During this period, the tsarist government implemented a number of reforms in the educational sphere, which gradually destroyed the national character of education and gradually integrated Kharkiv educational institutions into the all-Russian system. The tsarist government's policy in the field of education is characterized.

The socio-economic and socio-political circumstances of the transformation of secular secondary education, the course of educational reforms, their main directions and results are highlighted. The influence of state policy, public charitable organizations, Kharkiv University, Kharkiv elite, and teachers on the processes that took place in the sphere of secondary education, and the results of its development are revealed.

In addition to the state network of secular secondary educational institutions, private secondary education was also beginning to emerge at that time. Significant for the establishment and opening of private boarding houses and girls' institutes were the steps taken by the city's advanced intelligentsia, which actively expanded the network of educational institutions and financed them. In this context, the problems of the development of women's and private education are analyzed.

The influence of the charitable society on the financing and improvement of the material base of private educational institutions is studied.

The dynamics of the growth of secondary educational institutions, their main types are highlighted, the curricula, the educational process, and material and technical support are analyzed. The achievements and shortcomings of the contemporary system of secular secondary education are highlighted.

The transformations that took place in the system of secular secondary education fully corresponded to the needs of the time. They contributed to an increase in the number of educational institutions and their varieties. Unfortunately, secondary education was losing its originality, its status and Russification were deepening.

Keywords: secular secondary education, educational reforms, education management system, gymnasium, institute of noble girls, boarding house, charity.

Розвиток української освіти переживав багато різноманітних періодів, як швидкого розвитку так і тривалої стагнації. З одного боку, доба Просвітництва потребувала освічених людей, з іншого — уряд Російської імперії всіляко хотів контролювати та уніфікувати освітній простір гетьманської України. Період середини XVIII–XIX століть — це час коли система середньої освіти Слобідської України зазнавала нищівного тиску з боку царату і була пов'язана з ліквідацією гетьманського управління.

Мета дослідження полягає у визначенні основних тенденцій та особливостей створення й трансформації системи світських середніх навчальних закладів Харкова у другій половині XVIII — першій половині XIX ст.

Тему розвитку освіти міста Харкова почали розглядати відомі науковці дорадянського періоду Дмитро Багалій та Дмитро Міллер [1]. Вони одні з перших зібрали ґрунтовний матеріал щодо становлення та розвитку навчальних закладів різних рівнів в Харківському навчальному окрузі, заснування Харківського університету та його вплив на місцеву систему освіти.

У радянській історіографії це питання висвітлювалось з точки зору марксистсько-ленінської позиції. Незважаючи на очевидні недоліки цього періоду науковцям вдалося розкрити в цілому основні етапи формування мережі освітніх закладів, охарактеризувати основні напрями освітньої політики російського уряду та підкреслити провідну роль місцевої інтелігенції в розвитку шкільництва.

З розвитком освіти незалежної Української держави науковці активно вивчають духовну спадщину, різнобічно розробляють тему освіти, розширюючи географію питання та проблематику досліджень. Ґрунтовністю вирізняється науковий доробок О. В. Пивоварова, де аналізується становлення та трансформація системи світської середньої освіти на Лівобережній та Слобідській Україні [2, 3]. Змістовно

досліджують питання шкільництва Д. Мартиненко [4] та В. Маслійчук [5, 6, 7]. Історичний досвід розбудови системи світської середньої освіти є предметом численних публікацій у фахових виданнях України. Цій темі приділяли увагу Т. Сухенко, М. С. Рижкова, О. В. Каленик, С. О. Рєнко, Ю. О. Глотова, М. Ткаченко [8–13]. Доробки цих науковців присвячені вивченню окремих категорій навчальних закладів світської ланки освіти та різноманітним аспектам зазначеної теми.

Водночас, на нашу думку, залишаються поза фокусом дослідження питання регіональних особливостей розвитку світських навчальних закладів.

Традиційна система середньої освіти XVIII століття була представлена низкою колегіумів. Це були навчальні заклади, які навчали учнів усіх станів українського суспільства та надавали класичну освіту. В 60–70-ті колегіуми зазнають перетворень. Вони втрачають свій загальноосвітній статус і перетворюються на суто духовні навчальні заклади. Натомість, у 1765 році російський уряд підписує Указ про створення «казенного» училища у Харкові. Цей намір на пряму пов'язаний з процесом ліквідації козацького устрою слобідських полків. Однак, тільки через два роки, 1767 році Сенат затвердив проект щодо «прибавочных классов» інженерства, архітектури, геодезії, малювання та іноземних мов [14; №12397, с. 135]. Цей Указ розпочав перший етап реформування світської середньої освіти в Україні.

На наш погляд, доцільно визначитися в термінології. Слід зазначити, що науковці використовують такі варіанти: «казенне» училище, «казенні класи» та «додаткові класи». Таке різноманіття термінів, на думку автора статті, пов'язане з тим, що частина дослідників використовує термін з законодавчих актів Російської імперії, натомість, інші послуговуються інформацією, що подається науковцями XIX століття.

Повертаючись до викладення матеріалу, слід додати, що з цього моменту розпочинається процес секуляризації освіти та створення загальноросійської системи світських середніх навчальних закладів. В фундаментальній праці «Історія міста Харкова» Дмитра Багалія можна знайти переконливий фактичний матеріал, що висвітлює ті проблеми та перешкоди, які змушені були подолати тодішній губернатор міста Є. О. Щербінін та директор «додаткових класів» колезький асесор Виронов [1, с. 407]. Варто відзначити, що це прізвище в подальшому ніде не згадується. З 1775 року новим директором було призначено секунд-майора І. Колбека. Переважна більшість науковців, які досліджують трансформації світської освіти у другій половині XVIII століття, називають ім'я губернського землеміра Густава фон Буксгевдіна, який обіймав цю посаду з січні 1782 року.

В документі зазначалося, що уряд створював народні училища для дітей-бідняків, які забезпечувалися за рахунок громади. Безкоштовно могли відвідувати ці класи і учні колегіуму. Всі інші учні повинні були платити за навчання. Малоімущі навіть отримували повне державне утримання [1, с. 408]. До «додаткових класів» зараховувалися діти віком від 13 до 18 років. Підтримуємо думку вчених з приводу того, що російський уряд хотів покласти опіку за сиротами на місцеві «додаткові класи». Зазначалося, що кожен викладач міг взяти сиріт до себе для опіки, виховання та подальшого навчання своїм дисциплінам в позаурочний час. В Харківському казенному училищі при наборі учнів, які претендували на навчання за державний кошт, перевагу віддавали дітям-сиротам з родин державних службовців та військових. Опіка над сиротами стала не тільки благодійністю церкви, а й справою державною та місцевою. Наприклад, в «додаткових класах» Харкова учням-сиротам видавали панчохи, шийну шовкову хустку, суконний картуз, мідні пряжки для черевиків, традиційні чоботи та кожух. Ще одним цікавим фактом справжньої опіки був огляд лікаря, чиста постіль та миття з милом.

Створенням «додаткових класів» опікувався сам харківський губернатор Є. О. Щербінін. На фінансування цих класів Сенат виділив 3 тис. рублів [15; №12430, с. 187]. Тому губернатор дуже швидко розпорядився щодо пошуку викладачів іноземних мов, малювання, а також, приміщення для розміщення цих класів. Досліджуючи це питання, варто наголосити, що церковна та світська влади не змогли знайти спільної мови в цьому питанні. І конфлікт навколо Харківського колегіуму та «додаткових класів» посилювався. Справа дійшла до того, що єпископ Порфирій Крайський вирішив зруйнувати будівлю у саду колегіуму, яку губернатор обрав для «додаткових класів». Його намагання вдалося зупинити тільки після Височайшого повеління. На наш погляд, запровадження «додаткових класів» спричинило конфлікт не тільки між церковною та світською владою, а насамперед між самобутньою національною освітою та імперською новаторською реформою.

Крім приміщення, треба було знайти викладачів. Викладачів математики з унтер-офіцерів фузелерного (авт. від фр. *Fuzya* — мушкет, дробовик, рушниця) полку прислав всесильний граф Орлов за особистим проханням губернатора Харкова. Кадровим питанням також займався і директор «додаткових класів» — колезький асесор Виронов. Однак, Дмитро Багалій стверджує, що переписка щодо педагогічного складу «додаткових класів» датується груднем 1767 року. З вище наведеного можемо зробити висновок, що класи ще не були відкриті.

2 лютого 1768 року були відкриті «додаткові класи» для дворянських дітей [1, с. 408]. Це перші класи в мережі світських середніх навчальних закладів. Дмитро Багалій їх називає училищем. За програмою планувалося викладання французької та німецької мови, математики, геометрії, малювання, інженерної справи, геодезії, фортифікації та артилерії. В подальшому кількість дисциплін змінювалась, якісь додавалися, як наприклад, музика, історія, географія, якісь виключалися — інженерна справа, математика. Цікавим є і той факт, що такий тип училища відповідав програмі спеціальної технічної школи з обов'язковим вивченням іноземних мов.

Всі підручники повинні бути тільки друкованими. На підручники було виділено мізерну суму у 50 руб. Директор Виронов звернувся до ректора колегіуму, але він відповів, що в бібліотеці немає французьких, німецьких та історичних книжок. Відповідь очевидна у наслідок давніх суперечок між адміністрацією колегіуму та «додаткових класів». Тому літературу жертвували небайдужа еліта. Губернатор Є. О. Щербінін доручив аудиторі Ізюмського гусарського полку Меркулову купити в Москві підручники. У 1767 році він привіз 50 азбук німецької мови — по 15 коп., 50 азбук французької мови — по 30 коп. та 50 граматик французької — по 1 руб., 50 граматик — по 50 коп., лексикон — 2 руб. 50 коп., 14 підручників географії, атлас з ланкартами, 4 історії Боссюета. Ці книги обійшлися у 162 руб. 30 коп. [1, с. 415].

Від середини 1770-х років відбувається трансформація програми «додаткових класів» в бік доволі поширеної в Європі форми напіввійськової школи для шляхетних дітей. В Харкові це було легко зробити, бо на той час у Харківському гарнізоні працювала початкова школа для дітей «Слобідського батальйону» [6, с. 232]. Варто відзначити, що деякі курсів військових предметів Харківських «додаткових класів» були підґрунтям для подальшої військової кар'єри, уроки малювання, креслення та інженерна справа відкривали шлях до численних місцевих установ з благоустрою, класи вокалу сприяли зростанню на співочій ниві. Вихованці цих класів носили військову форму, зброю, відвідували практичні заняття з артилерійської стрільби, будівництва фортифікаційних укріплень. І це не дивно, враховуючи те, що багато вчителів були офіцерами. Військовий вишкіл посилювався після призначення нового директора — німця за походженням І. Колбека. Достеменно відомо, що

понад 100 учнів колегіуму та 100 дітей різних верств відвідували «додаткові класи» [1, с. 408]. Як зазначає В. Маслійчук, в класах навчалися як діти дворян, так і різночинців [5, с. 151].

Адміністрація училища складалася з директора та трьох працівників канцелярії, у штаті були також кухарки, прала, сторожі та лікар. Викладачі в класах керувалися «духом кротости и нравственного воздействия» і це відрізняло їх від педагогів колегіуму, які нещадно били учнів різками [1, с. 408]. Сума у 3 тис. руб. розподілялася на жалування директору — 250 руб., інтенданту — 100 руб., вчителю французької — 400 руб., німецької мови — 300 руб., математики — 200 руб., малювання 100 руб., архітектури — 80 руб., 2-м кухаркам — по 12 руб. кожній, 5-м сторожам — 60 руб. (одному — 16, іншим — по 11 руб.), а також оплата за утримання казенних вихованців — 700 руб. (на кожного — по 18 руб) та інші витрати [1, с. 410].

Протягом 70-х років «додаткові класи» були перетворені на Харківське казенне училище. Згідно дефеніції Олександра Піоварова, Харківське казенне училище було створено внаслідок освітніх реформ Катерини II як традиційний світський середній навчальний заклад Російської імперії. По-перше, такі кроки царського уряду були спрямовані на всебічний контроль, русифікацію таких закладів та ліквідацію самотужної системи середньої освіти доби Гетьманщини [2, с. 11]. По-друге, фінансування здійснювалося не тільки за рахунок держави, а й місцевою громадою, тому залежало від соціально-економічного і політичного розвитку регіону. Для того, щоб відкрити казенне училище Харкова Приказ громадської опіки («Приказ общественного призрения») виділив основну суму грошей. 471 рубль додали дворяни та громадськість та 27 рублів — приватні особи. Це одна з найменших сум, яку дворянство пожертвувало на розвиток майбутнього училища з чотирьох українських намісництв [7, с. 11]. Але нестача освітян, друкованих підручників, проблеми з пошуком приміщень та фінансування загальмували цей процес на декілька років.

У 1782 році в училищі навчалось від 54 до 65 казенних учнів. Учні могли відрахувати як нездатних до навчання. Долею вихованців-сиріт опікувалися навіть після відрахування. Наприклад, Микиту Прохорова відправили до кравця за наукою, Федора Дрежирукова — до годинникаря [6, с. 240].

Уніфікація навчальних закладів світської середньої освіти мали як вищенаведені негативи, так і позитивні риси. Відбувалося розмежування світської та церковної освіти, збільшення мережі навчальних закладів.

У 1782 році, під впливом реформ Йосипа II, Катерина II продовжує училищну реформу освіти, використовуючи австрійську модель. За цією реформою у губернських центрах створювалися чотирикласні Головні народні училища, у повітових містах — двокласні та початкові малі народні училища під керівництвом «смотрителя», які створювали основну мережу світських середніх навчаль-

них закладів. Володимир Маслійчук зазначає, що навчання в Харківському головному училищі певною мірою відрізнялося від інших Головних училищ. Наприклад, кількість курсів, вчителів була більшою. Навчання було як зазвичай чотирокласним, але з п'ятьма роками навчання [7, с. 13]. Перші два класи відповідали програмі малого народного училища. У першому класі учнів навчали читати, писати та рахувати, а також історії релігії та короткий катехізіс, у другому — опановували граматику, малювання та читали книгу «О должностях человека и гражданина». В наступних класах вивчали російську мову, арифметику, геометрію, механіку, фізику, історію, географію, архітектуру, за бажанням — латину та іноземну мову [16, с. 280]. Останній четвертий рік тривав два роки. Кожен навчальний рік завершувався перевідними іспитами.

Бібліотека Харківського головного училища налічувала у 1790 році близько 679 книг, а в 1798 році — вже 936. Понад 95 книжок було роздано учням та даровано за успіхи в навчанні [4, с. 183].

Додатково слід зазначити, що на той час головне училище стало найбільшим світським навчальним закладом Харкова.

Освітня реформа Катерини II передбачала зміни і в галузі жіночої освіти. У другій половині XVIII століття в Україні почали з'являтися інститути шляхетних дівчат. Цей навчальний заклад закритого типу крім загальної середньої освіти виховував дівчат в дусі релігійного смирення, дворянської моралі та вміння поводитися у світському товаристві. Спочатку навчання тривало 12 років, однак в подальшому цей термін зменшився до 9, а в Харківському інституті навіть до 7 років. При вступі до інституту шляхетних дівчат претенденток перевіряли на знання молитов, російської й іноземної мови та арифметики. Дівчата знатних сімей могли розпочати навчання, коли їм виповниться 9 років [4, с. 169]. Процес навчання дівчат полягав в засвоєнні матеріалу, який викладав вчитель. Спочатку вихованки записували все на чернетках, а потім уважно переписували. Підтримуємо думку Д. Мартиненко, що основні принципи тогочасної жіночої освіти полягали в підготовці майбутньої дружини-християнки, життя якої було зосереджено, відповідно до тогочасного уявлення про роль жінки в суспільстві, на благочесті, материнстві [4, с. 170].

Проблеми в освітній галузі та зростання попиту на освіту завжди спонукали освічених та небайдужих людей опікуватися існуючими освітніми закладами або створювати приватні жіночі та чоловічі пансіони. Досліджуючи роботу приватних пансіонів, можна виділити 3 типи. Одна частина пансіонів забезпечувала своїх вихованців і утриманням, і повною освітою. Друга — створювалась викладачами гімназії (викладачі гімназії Фотієв, Ольденборген, Туранський) і слугувала для утримання та підготовки з окремих предметів до вступу до гімназії приїжджих учнів третій тип — пансіони при гімназіях. Середньоосвітніми можна вважати тільки пансіони першого різновиду.

У 1776 році російський уряд видав «Наказ пансіонам». В документі зазначалося, що пансіони та приватні школи підпорядковуються комісії училищ і перебувають під безпосереднім наглядом приказів громадської опіки [11, с. 52]. З цього часу навчальна програма приватних пансіонів була під контролем директора народних училищ: мовою викладання була російська, перелік дисциплін повинен відповідати переліку казенних училищ. Крім того, для відкриття приватного пансіону треба мати клопотання до приказів громадської опіки, перелік дисциплін, встановлений розмір плати за навчання та список викладачів, які мали рекомендації або від головного народного училища або від головного німецького училища (якщо викладач-іноземець). Всі ці зміни були закріплені в окремому розділі «Статуту народних училищ». Указом 1784 року було реорганізовано приватні пансіони. Але хоч державна система середньої освіти ставила собі за мету поступово витіснити приватну, та потреби в освідчених фахівцях диктували інше.

Тільки на Харківщині існувало як мінімум три приватні пансіони. У квітні 1804 року Міністерство освіти видало дозвіл «ученому иностранцю» Й. Гілейну на відкриття пансіону для хлопчиків з оплатою за навчання у 300 рублів на рік. Другий пансіон був відкритий у 1805 році Дерезвіль. Також відомо і про створенні пансіону мадам Мандовіль. [4, с. 171]. Більше того, викладачі гімназії Фотієв (логіка та риторика), Ольденборген (німецька мова), Туранський (матиматика) також мали пансіони у своїх оселях. З вищенаведеного робимо висновок, що у Харкові було поширене навчання в пансіонах. Основною причиною цього може бути велика концентрація викладачів в місті, які завершили навчання в Харківському університеті. Наприклад, Дерезвільський іспит на вчителя в університеті.

Такі заклади не мали тогочасної уніфікованої системи навчального процесу, враховували місцеві потреби в освічених людях. Засновниками таких закладів освіти доволі часто були іноземці французького та німецького походження. У деяких закладах використовували різки (пансіонат В. Фотієва), де був дуже низький рівень викладання (пансіон французів Паки де Савіні) [4, с. 244]. На думку автора, вони намагалися створити вузькостанові навчальні заклади закритого типу, де діти козацької старшини та місцевої знаті могли б отримати освіту на зразок європейської. Варто зазначити, що такі заклади доволі часто були єдиною можливістю для дівчат отримати освіту на батьківщині.

Викладання велось переважно французькою та німецькою мовами залежно від походження власника або провідний викладач. Такі приватні пансіони не контролювалися державними органами, вони могли викладати різноманітні дисципліни і це залежало виключно від колективу викладачів. Після чисельних скарг та перевірок було виявлено велику кількість порушень. Наприклад, учнів карали позбавленням обіду чи вечері, тому вони часто голодували.

У 1786 році Російський уряд затвердив «Статут народних училищ», який передбачав реформування управління освітою. Таким чином, можна виділити другий етап у розвитку середньої освіти, що датується 1786–1802 роками. За цим документом губернатор повинен був призначати директорів цих училищ та контролювати їх [4, с. 179].

Новий етап освітніх реформ призвів до злиття Харківського казенного училища з новоствореним головним народним училищем.

У 1785 році в училищі навчалося 237 учнів, у 1790 році — 275 учнів: 145 дворянського походження, 31 семінарист та 57 учнів, які були на казенному утриманні [7, с. 290]. У 1798 році у Харківському головному училищі навчалося 306 учнів, з них 102 — з дворянських родин, 118 — з сімей обер-офіцерів, 29 — купців, 26 міщан, 23 — солдатів і 2 — з духовенства [4, с. 182].

Педагогічний склад складався з 12 викладачів та двох наглядачів. Така кількість викладачів була максимальною. За даними, що наводить Володимир Маслійчук, в подальшому їх було 10 [7, с. 291]. На нашу думку, це пов'язане з проблемами у фінансуванні цього навчального закладу. У 1790 році сума фінансування складала 7661 руб., то в 1798 році зменшилася до 5085 руб. [4, с. 184]. За даними, що наводить Дар'я Мартиненко, директор отримував 500 руб. на рік, а викладач — від 150 до 400 руб. відповідно [4, с. 181]. Тому претендентами на таку низькооплачувану, з мізерними шансами кар'єрного зростання та низьким соціальним статусом, роботу були представники дрібного дворянства та різночинці. Основний вчительський склад формувався за рахунок учнів духовних семінарій, але, варто нагадати, що це вихованці, які отримали класичну гуманітарну освіту. Тому треба було навчити деяких семінаристів точним наукам, таким як математика. Варто зазначити, що зазвичай представники найзаможніших верст отримували освіту закордоном і звідси не думали про подальшу роботу вчителем.

Наприклад, у Харкові намагалися подолати нестачу вчителів, особливо повітових малих училищ, навчаючи «вчительського методу» в Харківському головному училищі. Автор підтримує думку Володимира Маслійчука про те, що головне училище міста можна вважати першим світським закладом педагогічного спрямування [7, с. 296]. Нажаль, харківське головне училище не проіснувало і десяти років і в 1798 році було приєднано до Головного казенного училища, водночас головне училище створило підґрунтя для формування світської системи освіти міста Харкова, а й всієї Слобожанщини.

Разом з тим, варто зазначити, що у Харкові в цей час не було ні своєї повноцінної друкарні, ні бібліотеки.

Отже, наприкінці XVIII століття самотня національна освіта, що ґрунтувалася на християнських цінностях, традиційній українській педагогіці, в поєднанні з тогочасними західноєвропейськими філософськими концепціями та педагогічними новаторськими ідеями, була зруйнована.

У цьому процесі проглядаються як соціальні та економічні трансформації, так і цілеспрямована політика царату. Освітня політика російського уряду полягала в поглибленні станових протиріч, знищенні козацької верстви, захопленні монастирських земель, обмеженні мандрівництва вчителів та поступовій уніфікації навчальних закладів. Натомість впроваджувалася нова освітня система, яка насаджувала державну ідеологію, обмежувала в праві на освіту окремі прошарки суспільства, відокремлювалась від місцевої православної церкви, яка тривалий проміжок часу виступала лідером просвітницького руху на українських землях.

На початку XIX століття соціально-економічні та політичні умови життя в Російській імперії сприяли розвитку освіти. Криза феодално-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин підштовхнули Олександра І до проведення освітньої реформи.

Освітня реформа російського уряду 1803–1805 років розпочинає третій етап розвитку моделі середньої освіти в Російській імперії. Він триває до 1828 року. Реформа полягала в створенні єдиної системи освіти в Російській імперії. Утворене у 1802 році Міністерство народної освіти поділило українську територію на три шкільні округи — Київський, Харківський (з 11 губерній) та волинські території увійшли до Віленського округу [17]. З часу формування Харківського шкільного округу та заснування в січні 1805 року Харківського університету Харків став потужним освітнім центром Наддніпрянської України. Новими «попередніми» правилами 1803 року передбачалося створення чотириступеневої системи світської освіти — приходські училища, повітові училища, гімназії та університети. Зрозуміло, що цей документ закріпив основну структуру майбутньої освітньої реформи, але, наприклад, не торкався питання фінансування цієї шкільної системи. Крім того, уряд активно заохочував меценатство та благодійність. Наприклад, згідно інформації Олександра Пивоварова, тільки за рахунок пожертв, що організував Василь Каразін, відбулося відкриття Харківської гімназії в 1805 році [3, с. 1]. Як зазначає О. Пивоваров, у 1828 році в Статуті гімназій та училищ було занотовано, що дворянство Харківської губернії кожні три роки повинно було обирати почесного попечителя, в обов'язки якого входило фінансове забезпечення пансіонів при гімназіях, заохочення громадськості до пожертв на користь гімназій.

Робота над законодавчою базою освітньої реформи тривала і у листопаді 1804 року був виданий «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам», в якому закріплювався статус гімназії як світського загальноосвітнього закладу середнього рівня, а також, було розписано обов'язки вчителів, фінансування училищно-гімназійної системи [13, с. 103]. Утім, і ця спроба дещо вдосконалити законодавчу базу не була бездоганною, тому часто густо директори училищ змушені були діяти на власний розсуд.

Навчання в гімназії було розраховано на 4 роки. Навчання починалося з 1 серпня по 1 липня. Гімназисти навчалися п'ять днів на тиждень (до 30 годин навчального навантаження). Заняття відбувалися щодня з 8 до 12 години та з 14 до 16 години, в середу — з 8 до 11. Заняття тривали дві години. Субота, неділя та святкові дні були вихідними. В червні гімназисти складали іспити з усіх предметів, що викладалися протягом року. До екзаменаційної комісії входили директор гімназії, викладач-предметник, в окремих випадках, могли залучати ще одну особу з викладацького складу. Якщо учень показував гарні знання то його переводили до вищого класу, якщо недостатні, то він отримував ще одну можливість покращити свою оцінку. В липні місяці у гімназистів були канікули.

В наслідок цієї реформи в Харкові відбулась трансформація існуючого училища в Слобідсько-Українську гімназію, або Першу Харківську гімназію (з червня 1841 року). 3 вересня 1805 року вона відкрила двері своїм першим 115 гімназистам [4, с. 245]. У 1841 році в Харкові відкрилася Друга гімназія. Гімназія розміщувалась в колишньому приміщенні головного училища. Воно було дуже старим та замалим для цього навчального закладу. Тому у 1810 році гімназії було надано інше приміщення. Пошук грошей на будівництво тривав. Створення низки навчальних закладів середньої ланки було необхідним, тому що слугувало своєрідною сходинкою до вступу в університет.

Спочатку перелік предметів був успадкований від Харківського казенного народного училища. Але поступово російський уряд уніфікував систему середньої світської освіти і, таким чином, гімназія в Харкові втратила «вокальний клас», курс артилерії та фортифікації.

У 1811 році попечитель Санкт-Петербурзького навчального округу С. С. Уваров запропонував власний проект гімназійного навчального плану. На його думку, варто було вилучити низку предметів, які є важкими для викладання в навчальних закладах середньої освіти, та викладалися в університетах. Разом з тим, він підкреслював важливість посилення викладання загальноосвітніх предметів, потрібних для середньої ланки освіти, таких як — Закон Божий, математика, історія, російська та класична мови.

У 1825 році в гімназії навчалось 631 гімназист [18, с. 653]. За даними Ю. Глотова, в 1835 році тільки в 1 класі гімназії навчалось 110 учнів, в 2-му — 100 [12, с. 200].

З вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд, який потребував освіченої еліти, намагався розв'язати це питання не власними коштами, а за рахунок національно-свідомої частини слобожанської еліти. Прояви благочинності місцевих дворян висвітлювала місцева преса. Варто зазначити, що різні причини мотивували дворянство жертвувати на освітні заклади. І це були як корисливі так і благородні ідеї місцевої знаті. Наведемо приклад, у 1811 році поміщик Констянтиноградського повіту Полтавської губернії І. Алимов безкорисно пожертвував на Слобідсько-Українську гімназію неймовірну на той час

суму у 20 тисяч рублів, а на відсотки з цієї суми повинні були утримуватися учні з незаможних родин [3, с. 2]. В цьому ж році професори університету також долучилися до доброчинності, передаючи гроші та подарунки.

Одним із найважливіших освітніх напрямків, що потребував благочинності, була жіноча освіта. Після свого створення у 1811 році, Харківське товариство добродійності почало збирати гроші на Харківський дівочий інститут. Вагомий вклад в розбудову цього закладу внесла родина давнього старшино-шляхетського роду Ковалевських з села Іванівка Харківського повіту. Як тільки було ухвалено рішення про створення інституту шляхетних дівчат та оголошено збір коштів, дворянство Слобідсько-Української губернії відгукнулося і вдалося зібрати 7 тис. крб.

На загальних зборах Харківського товариства добродійності 18 серпня 1812 року відбулося обговорення та затвердження Статуту дівочого інституту. Його автором був тодішній ректор Харківського університету І. А. Стойневич. Статут був складений на основі першого «Статуту виховання шляхетних дівчат», який був написаний в 1764 році для Смоленського інституту. Основною ціллю цього навчального закладу було виховання бідних дівчат, щоб дати їм освіту і потрібні знання, за допомогою яких вони могли заробляти собі на життя, навчаючи дітей або ведучи господарство ощадливо та в доброму порядку [10, с. 81].

15 вересня 1812 року дівочий інститут в Харкові було відкрито. Спочатку планувалося підтримати 20 дівчат бідних дворянських родів та доньок обер-офіцерів, але в подальшому приймали дівчат, які належали до різних верств (окрім дітей міщан та селян) і могли оплатити навчання. Вони були у статусі пансіонерок та напівпансіонерок, тобто жили в своїх родинах і тільки відвідували заняття. Вони повинні були вносити 250 руб. на рік за своє навчання. З 1817 року плата була збільшена і сягала вже 500 руб. [10, с. 82].

В цей час це був єдиний навчальний заклад для дівчат, тому кількість вихованок стрімко зростала. У 1816 році в інституті навчалася 20 «дарових» вихованок та 40 пансіонерок [10, с. 82].

«Правитель справ» (діловод) Харківського Товариства добродійності, в майбутньому видатний український письменник, Г. Ф. Квітка повністю занурився в процес організації роботи дівочого інституту. Він особисто підбирав зручне приміщення для навчання дівчат, викладачів, купував підручники, форму для вихованок.

На думку автора, це одна з перших суспільних ініціатив щодо жіночої освіти. Тодішні найбільш передові харків'яни розуміли потреби часу і самого міста та опікувалися вихованням й освітою перш за все дівчат бідних дворянських родин. Це був один з найбільш демократичних навчальних закладів подібного типу.

З кожного повіту до Інституту повинні були направлени дві дівчини, які будуть там безкоштовно навчатися

за рахунок коштів Товариства. Таких вихованок називали «даровими».

Навчання тривало 6 років. Вихованки інституту вивчали Закон Божий, історія, географію, арифметику, риторику, фізику, граматику, малювання, чистописання, рукоділля. Музика, танці та іноземні мови були необов'язковими і викладалися за окрему плату. Крім того, за порядком в Інституті слідувала доглядачка та її помічниці.

На початку існування заняття відбувалися в будинку, що належав викладачу Закону Божія В. Фотієву. Але будинок був малий і не пристосований для навчання, крім того, з незручним розташуванням. Тому в 1813 році вихованки Інституту переїхали до будинку сестри Г. Ф. Квітки — М. Ф. Зарудної [10, с. 81].

Переважна більшість викладачів інституту складали педагоги та студенти Харківського університету. Наприклад, французьку мову викладав відомий український письменник і ректор Харківського університету П. Гулак-Артемовський.

22 серпня 1816 року відбувся перший випуск. Це було лише три випускниці — Ружицька, Петровська та Юносова. Товариство добродійності піклувалося про долю вихованок інституту. Ружицька залишилася в інституті на посаді помічниці доглядачки, а дві інші дівчини вдало вийшли заміж. Пізніше Петровська організувала школу для дітей бідних міщанських дітей [10, с. 82].

Організація та існування дівочого інституту потребували набагато більше грошей. І ті 7 тис. руб. розчинилися миттєво. О. Каленик наводить цифру витрат у 14104 руб. Витрати полягали в утриманні викладачів, доглядальниць та 20 вихованок, придбання книг, письмових принадлежностей, одягу та взуття (7554 руб.), в оренді приміщення, покупці дров, ліків, свічок та оплаті праці економа (5960 руб.) [10, с. 81]. Тому основним джерелом додаткового фінансування були власні кошти Г. Ф. Квітки. Але і ці кошти танули дуже швидко і за п'ять років були вичерпані.

Товариство добродійності було не змозі в подальшому утримувати дівочий інститут і звернулося з проханням включити його до складу «Відомства установ імператриці Марії Федорівни».

23 грудня 1817 року за рішенням Олександра І Харківський дівочий інститут був включений до складу Відомства установ імператриці Марії, отримав назву — Харківський інститут шляхетних дівчат та набув статусу державного навчального закладу середнього рівня. Відомство щорічно виплачувало 3 тис. руб. на утримання закладу.

Зрозуміло, що члени товариства продовжували надсилати пожертви та грошову допомогу, як, наприклад, П. Демидов. Він передав на будівництво приміщення для Інституту 20000 тис. руб. та надсилав щорічно по 1000 руб. [8, с. 80]. А. Квітка — 10000 руб., І. Каменський — 5000 руб. [9, с. 107]. Протягом 20–30-х років поміщики губернії платили місцевий податок на утримання дівочого інституту, який становив 5 копійок з кожної селянської душі.

Інститутом шляхетних дівчат зазвичай керувала Рада, до складу якої входили голова та три її члени, завідувач навчальною частиною, економ. Начальниця інституту мала право дорадчого голосу. Засідання Ради відбувалися щотижня, де розглядалися питання успішності та поведінки вихованець, витрати навчального закладу.

Отже, успіх в розбудові мережі світських середніх навчальних закладів Харкова пов'язаний перш за все з наявністю університету у місті, що стимулювало розквіт освіти, також небайдужістю місцевої еліти та впливом приїжджих дворян, які мали велике бажання втілювати просвітницькі столичні проекти в місті.

List of references / Список використаних джерел

1. Bagaley D. I., Miller D. P. The History of the City of Kharkiv over 250 Years of Its Existence (from 1655 to 1905): A Historical Monograph. Vol. 1: The 17th–18th Centuries. Kharkiv, 1905. 569 p.
2. Pivovarov O. V. Formation and Development of Secular Secondary Education in the Left-Bank Ukraine and Slobozhanshchyna (the Second Half of the 18th — the First Third of the 19th Century): Author's Abstract of the Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Kharkiv, 2002. 15 p.
3. Pivovarov O. V. The Influence of Patronage and Charity on the Development of Education in the Left-Bank Ukraine in the First Third of the 19th Century. *Kraieznavstvo*. 2001. No. 1–4, pp. 157–159. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/168974> (accessed: 12.10.2025).
4. Martynenko D. V. Development of National Schooling in the Left-Bank and Sloboda Ukraine in the 18th Century: Dissertation for the Degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01 / Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. Sumy, 2014. 282 p.
5. Masliichuk V. L. Cultural and Educational Initiatives in the Left-Bank and Sloboda Ukraine of the Second Half of the 18th — Early 19th Century: Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences: 07.00.01 / Kharkiv State Academy of Culture, Zaporizhzhia National University. Kharkiv–Zaporizhzhia, 2019. 479 p.
6. Masliichuk V. From «Supplementary Classes» to the «Public School»: A Secular Educational Institution in Kharkiv, 1775–1789. *Kyivska Akademiia*. 2016. Issue 13, pp. 228–247. DOI: <https://doi.org/10.18523/1995-025x2016120095>
7. Masliichuk V. The School Reform and the First Schools in the Kharkiv Vicegerency (Sloboda-Ukrainian Province), 1788–1798. *Historical Archaeographic Yearbook*. 2016. Issues 19–20, pp. 282–304.
8. Sukhenko T. Institutes for Noble Maidens in Ukraine in the 19th Century. *Ethnic History of the Peoples of Europe*. 2000. Issue 7, pp. 80–84.
9. Ryzhkova M. S. From the History of the Development of the Kharkiv Institute for Noble Maidens. Humanization of the Educational Process: Collection of Scientific Papers. Issue LIII. Part II. Sloviansk: SDPU, 2010. 249 p. URL: <http://repo.uipa.edu.ua/jspui/handle/123456789/3268> (accessed: 26.09.2025).
10. Kalenyk O. V. The Kharkiv Institute for Noble Maidens as a Center of Pedagogical Education in Slobozhanshchyna. Collection of Scientific Papers «History and Geography». 2011. Issue 42, pp. 79–85.
11. Roienko S. O. The Origin of Private School Education in Ukraine (11th–13th Centuries). Collection of Scientific Papers «Pedagogical Sciences». 2012. Vol. 1. Issue 61, pp. 48–54.
12. Hlotova Yu. O. The System of Public Education in the Kharkiv Province in the 19th — Early 20th Century (Based on the Materials of the Collection of Kharkiv Historical Museum). The Twenty-First Sumtsov Readings: Collection of Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference «Museum in the Global World: Innovations and Preservation of Traditions» Dedicated to the 95th Anniversary of the Kharkiv Historical Museum, April 17, 2015. 2015. Pp. 197–204. URL: <https://museum.kh.ua/docs/21SumtsovConference2015.pdf#page=197>
13. Tkachenko M. Gymnasiums of the Left-Bank Ukraine as Secondary Educational Institutions in the Context of Educational Reforms of the First Quarter of the 19th Century. *Ukrainian Chronicle*. 2025. No. 5, pp. 102–108. URL: <https://ehsupir.uhsp.edu.ua/handle/8989898989/8067>
14. Complete Collection of the Laws of the Russian Empire. St. Petersburg, 1830. Vol. XVI (June 28, 1762–1764). 1124 p.
15. Complete Collection of the Laws of the Russian Empire. St. Petersburg, 1830. Vol. XVII (1765–1766). 1142 p.
16. History of Sloboda Ukraine: A Textbook on Ethnology and Local History. Kharkiv: Osnova, 1998. 368 p.
17. Bidnov V. School and Education in Ukraine. 2025. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>
18. Bagaley D. I., Miller D. P. The History of the City of Kharkiv over 250 Years of Its Existence (from 1655 to 1905): A Historical Monograph. Vol. 2: The 19th–early 20th Centuries. Kharkiv, 2004. 973 p.